

بررسی و تحلیل نمادین سنگ‌نگاره‌های نویافته مسکوتان فنوج

/// فاطمه ساعدی^{۱*}، زهرا حسین‌آبادی^۲

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش هنر، گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

۲. دانشیار گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

دریافت مقاله: ۱۲ دی ۱۴۰۱، پذیرش نهایی: ۱۷ آبان ۱۴۰۴

چکیده

بلوچستان یکی از مناطق غنی در هنر صخره‌ای ایران است اما کمتر مورد پژوهش‌های باستان‌شناسی قرار گرفته است و بسیاری از سنگ‌نگاره‌های این منطقه ناشناخته مانده‌اند. سنگ‌نگاره‌های نویافته مسکوتان در فاصله ۹ کیلومتری روستای مسکوتان از توابع بخش فنوج، شهرستان نیک‌شهر در استان سیستان و بلوچستان قرار دارد. نقوش سنگ‌نگاره‌های مسکوتان در دسته‌های انسانی، حیوانی و هندسی قرار می‌گیرند. از طرفی نگاره‌ها با عقاید، تفکرات و فرهنگ مردمان آن دوره ارتباط تنگاتنگی داشته بدین‌منظور پژوهش حاضر به روش توصیفی-تحلیلی و با کمک داده‌های میدانی و کتابخانه‌ای با هدف معرفی و ثبت سنگ‌نگاره‌های مسکوتان و شناخت باورهای مردم بومی آن زمان در پی پاسخ به این سؤالات است که: نقوش سنگ‌نگاره‌های مسکوتان توسط چه افرادی خلق شده‌اند؟ و بین نقوش، اقلیم و زندگی مردم منطقه آن زمان چه ارتباطی دیده می‌شود؟ یافته‌ها نشان داد که: برخی از نقوش ساده بوده و به نظر می‌رسد توسط چوپانان و شکارچی‌های غیرماهر در اوقات فراغت جهت سرگرمی حک شده‌اند ولی نگاره‌های برخی مناطق به صورت حرفه‌ای توسط هنرمندانی که به این هنر مسلط بوده کار شده‌اند. نقوش با تفکرات، فرهنگ‌ها، عقاید، آداب و رسوم و باورهای مردمان منطقه ارتباط تنگاتنگی داشته، و نقوش حیوانی که در سنگ‌نگاره‌های بلوچستان کنده‌نگاری شده است از حیواناتی هستند که با توجه به اقلیم بلوچستان در این منطقه به‌وفور یافت می‌شده‌اند.

واژگان کلیدی

سنگ‌نگاره، هنر صخره‌ای، نمادشناسی، مسکوتان

◀ مقدمه

هنر صخره‌ای از قدیمی‌ترین هنرهایی است که بیانگر افکار، باورها، جامعه‌شناسی، اعتقادات، اساطیر و فرهنگ متنوع تمدن‌های بشری بوده و در سطح جهان یافت شده است. مطالعه سنگ‌نگاره‌های بلوچستان به دو دلیل دارای اهمیت بالایی است. ۱. منطقه بلوچستان نسبت به سایر مناطق ایران کمتر مورد پژوهش‌های باستان‌شناسی قرار گرفته است. ۲. نقوش با تفکرات، فرهنگ، عقاید، آداب و رسوم و باورهای مردمان منطقه ارتباط تنگاتنگی داشته و با بررسی نمادین نگاره‌های این منطقه می‌توان گامی در جهت شناساندن باورهای مردم بومی برداشت. بلوچستان از جمله مناطق ایران است که به صورت تخصصی به مطالعه سنگ‌نگاره‌های آن پرداخته نشده است. براین اساس پژوهش حاضر به بررسی کمی و کیفی نقوش سنگ‌نگاره‌های منطقه مسکوتان فنوج، از منظر نمادشناسی پرداخته و به روش توصیفی - تحلیلی، با کمک داده‌های میدانی و کتابخانه‌ای، با هدف معرفی و ثبت سنگ‌نگاره‌ها و شناخت باورهای مردم بومی آن زمان در پی پاسخ‌گویی به این سؤالات است که: نقوش سنگ‌نگاره‌های مسکوتان توسط چه افرادی خلق شده‌اند؟ و بین نقوش، اقلیم و زندگی مردم منطقه آن زمان چه ارتباطی دیده می‌شود؟

◀ روش تحقیق

روش انجام تحقیق توصیفی - تحلیلی است. روش گردآوری اطلاعات در این پژوهش به دو روش میدانی و کتابخانه‌ای است. ابزارهای گردآوری اطلاعات استفاده از اسناد و نرم‌افزارهای طراحی هستند. ابتدا، مناطق و سنگ‌نگاره‌ها به صورت میدانی و با همکاری مردم بومی مسکوتان مورد شناسایی قرار گرفت. در مرحله بعد نقوشی که از وضوح برخوردار بودند از میان تصاویر استخراج شدند و با استفاده از نرم‌افزار فتوشاپ^۲ طراحی شدند، سپس نقوش تفکیک شده و با مراجعه به اسناد کتابخانه‌ای و مطالعات شفاهی که از مردم منطقه صورت گرفت به تجزیه و تحلیل نمادین نگاره‌ها پرداخته شد.

◀ پیشینه تحقیق

پژوهش‌های نقوش صخره‌ای در ایران توسط پژوهشگران ایتالیایی آغاز شده است. در سال ۱۹۵۸ گروهی از زمین‌شناسان ایتالیایی جهت کشف و استخراج مواد معدنی در بلوچستان مشغول به کار بودند، که تعدادی نقوش صخره‌ای در منطقه گزو^۳ را کشف کردند. این کشفیات را می‌توان نخستین پژوهش در مورد نقوش صخره‌ای ایران و بلوچستان دانست. در سال‌های اخیر هم: مهدی دهمرده پهلوان، حسن باصفا، بهاره مقدم و علی کریمی کیا در مقاله «بررسی و تحلیل نقوش

سنگ‌نگاره‌های مجموعه باستانی کال سیر، سیر خردو و مهدوا؛ در شهرستان طرقبه شاندیز شمال شرق ایران»، (مطالعات فرهنگی اجتماعی خراسان، ۱۴۰۱) سه مجموعه از سنگ‌نگاره‌های شمال شرق را تحلیل کرده‌اند. احمد حیدری در مقاله «پژوهشی در سنگ‌نگاره‌های نهبندان؛ نمونه موردی سنگ‌نگاره نخلستان»، (هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی، ۱۴۰۰) به معرفی و تحلیل سنگ‌نگاره نخلستان نهبندان پرداخته است. نصرت‌خاتون علوی ناهوکی، محمدمسحیح هاشمی‌نیا و حلیمه میرکازمی نژاد در مقاله «مطالعه تاریخی سنگ‌نگاره‌های دره نگاران ناهوک سراوان»، (پژوهشنامه تمدن ایرانی، ۱۳۹۹) به بررسی صوری سنگ‌نگاره‌های دره نگاران پرداخته و زهرا حسین‌آبادی و ژیلّا صفورا در مقاله «بنیان‌های نمادین اعتقادی در نقوش سنگ‌نگاره‌های دژه نگاران سراوان»، (هنرهای زیبا، هنرهای تجسمی، ۱۳۹۹) به بنیان‌های نمادین این سنگ‌نگاره‌ها پرداخته‌اند. پیمان آقابیک‌پور، داریوش کاظمی و مریم شایگان در مقاله «بررسی نماد گاو یکتا آفریده و ماهیت سیاوش در شاهنامه و انعکاس آن در سنگ برجسته‌های تخت جمشید»، (مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۹۹) به نمادشناسی گاو در تخت جمشید پرداخته‌اند. فرزانه نجفی در مقاله «مطالعه تحلیلی و تطبیقی نقوش بز شترسنگ» در سنگ‌نگاره‌های منطقه خراسان رضوی با نقوش مشابه در فلات ایران»، (نگره، ۱۳۹۸) نقوش بز شترسنگ را به صورت تطبیق با نقوش مشابه در فلات ایران تحلیل کرده است. سید سلمان افروزه در پایان‌نامه «بررسی و مطالعه سنگ‌نگاره‌های منطقه تفتان جنوبی (مطالعه موردی تمندان)» (دانشگاه سیستان و بلوچستان، ۱۳۹۵) به بررسی سنگ‌نگاره‌های منطقه تمندان خاش و تاریخچه و تطبیق سنگ‌نگاره‌ها پرداخته‌اند. کلثوم بزی و غلامعلی حاتم در مقاله «اسطوره کاوی نقوش سنگ‌نگاره‌های ناهوک سراوان و بررسی حضور آن در زندگی انسان امروز منطقه» (نشریه نقش‌مایه، ۱۳۹۲) دره نگاران را از نظر اسطوره کاوی بررسی کرده‌اند. حسن هاشمی رزج آباد در مقاله «معرفی و تحلیل نقوش سنگ‌نگاره‌های نویافته بخش شوسف نهبندان»، (مطالعات فرهنگی اجتماعی خراسان، ۱۳۹۲) سنگ‌نگاره‌های منطقه شوسف را مورد مطالعه قرار داده است. بررسی‌ها نشان داد که تاکنون پژوهشی در زمینه سنگ‌نگاره‌های مسکوتان فنوج انجام نشده است.

◀ مبانی نظری پژوهش

هنر صخره‌ای: به هر نگارش و تصویری که بر روی سنگ‌ها کار شده، هنر صخره‌ای می‌گویند (کریمی، ۱۳۹۴: ۴). این هنر یک رسانه تصویری است که به عنوان ارتباط غیرکلامی توسط جوامع بدون خط گذشته و برای تبادل اطلاعات در جوامع

حیوانی و انسانی را در خاش کشف کرد (Moradi and elt, 2013: 333). سنگ نگاره‌های منطقه بلوچستان از نوع کنده‌نگاری‌ها هستند، و بیشتر در مناطق آزاد و باز ایجاد شده‌اند (مصاحبه علی اصغر ملازهی، ۸ فروردین ۱۴۰۰).

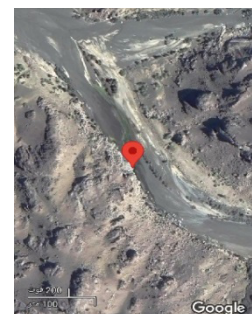
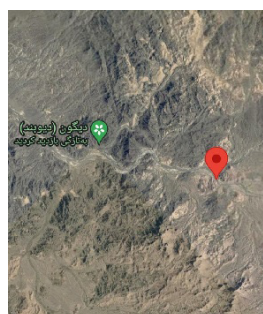
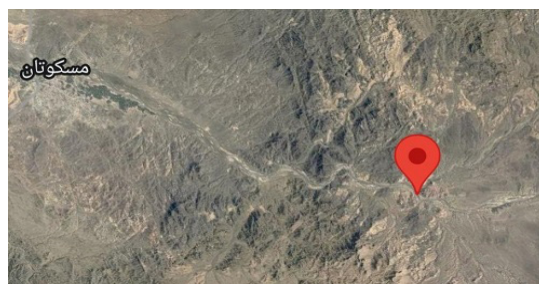
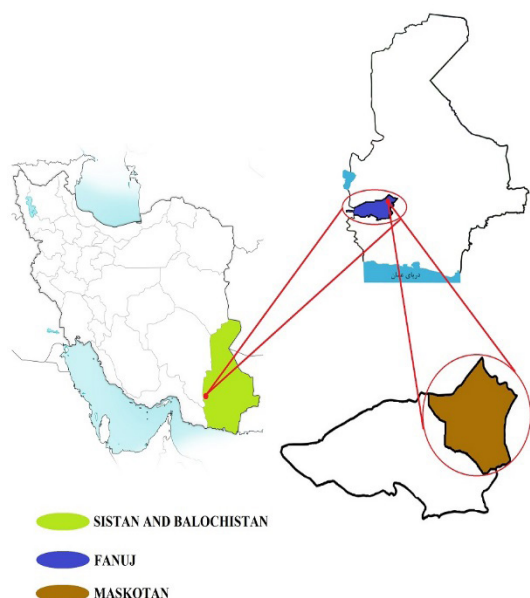
جغرافیای محدوده مطالعاتی: مسکوتان فنوج

دهستان مسکوتان از توابع بخش مرکزی شهر فنوج بوده و در فاصله ۴۵ کیلومتری شمال شرقی این شهر و ۱۸۰ کیلومتری نیک شهر قرار دارد، از مناطق تاریخی و دارای آب و هوای گرم و خشک بوده و قوچ و میش همچنان در کوه‌های اطراف آن دیده می‌شود. مختصات جغرافیایی فنوج عبارت‌اند از عرض ۵۹ درجه و ۳۸ دقیقه شرقی و طول ۲۶ درجه و ۳۴ دقیقه شمالی در شمال غرب نیک شهر، که در جنوب استان سیستان و بلوچستان قرار گرفته است (کیانی و رئیس، ۱۳۹۴: ۲۶۸). سنگ نگاره‌های مسکوتان توسط هنرمندان حرفه‌ای کنده‌کاری شده و از قدمت بالایی برخوردار هستند. این سنگ نگاره‌ها در فاصله ۹ کیلومتری جنوب روستای مسکوتان (تصویر ۱) واقع شده و یک سمت این صخره‌ها کوه‌های دهلان^۵ و طرف دیگر رودخانه مسکوتان قرار دارد.

نقوش سنگ نگاره‌های مسکوتان

نقوش بر روی صخره‌هایی از جنس سنگ آهن به صورت مجموعه‌ای و منفرد کار شده‌اند. نقوش سنگ نگاره‌های

امروزی مورد استفاده قرار می‌گیرد (Inès et al, 2014: 10). هنر صخره‌ای برای مسئولان بومی و جامعه جهانی بسیار مهم است (Benjamin et al, 2022: 4). ایرانیان باستان، اعتقادات آیینی و اسطوره‌های خود را در قالب نقوش بر روی ابزارآلات زندگی، تزئینات و آثار معماری به نمایش می‌گذاشتند (کامبخش فرد، ۱۳۸۰: ۱۵) و این تصاویر را «بر روی سنگ نگاره‌ها و سفال‌ها حک می‌کرده‌اند. امروزه این تصاویر با اهل فن و صاحب‌نظران این هنر سخن می‌گویند» (علوی و همکاران، ۱۳۹۹: ۴۱). این هنر با اختراع خط و شکل‌گیری ارتباطات به فراموشی سپرده شد. پیام‌هایی که از نقوش صخره‌ای استخراج می‌شود، با مطالعات جامعه‌شناسی، نمادشناسی، مردم‌شناسی، زیست‌شناسی و باستان‌شناسی بخش تاریک انسان‌های عصر پارینه سنگی^۶ را برای ما روشن خواهد کرد» (نجفی، ۱۳۹۹: ۹۲). سنگ نگاره‌ها با سه تکنیک کوبیدن، مستقیم، خراش و ترکیبی از هر دو با ابزارهایی با لبه‌های نوک تیز و گرد ایجاد شده‌اند (Vergara and Troncoso, 2015: 33). موضوعات سنگ نگاره‌ها از شرایط زیست محیطی، جغرافیایی و فرهنگی هر منطقه تأثیر گرفته است (مزاری مقدم و رضایی، ۱۳۹۴: ۲). در هنر صخره‌ای جهت اینکه هر نقش یک پیامی را از هنرمند به کسی که پیام را رمزگشایی می‌کند برساند باید بین فرستنده و گیرنده مجموعه‌ای از علائم، نمادها یا زبان به اشتراک گذاشته شود (Inès et al, 2014: 10). بلوچستان از نظر باستان‌شناسی ناشناخته است. برای اولین بار یک زمین‌شناس در سال ۱۹۵۸، چند سنگ نگاره حاوی به نقوش

تصویر ۱. نقشه راهنمای سنگ نگاره‌های مسکوتان (تدوین: نگارندگان).

جدول ۱. تحلیل نقوش انسانی سنگ‌نگاره‌های مسکوتان (نگارندگان).

بازسازی سنگ‌نگاره	توضیحات	تصویر سنگ‌نگاره‌ها
	انسان کمان‌دار در حال تیراندازی؛ در این نگاره مشخص نیست که کمان‌دار کجا را نشانه گرفته است و می‌توان صحنه نبرد یا صحنه شکار را از آن برداشت کرد.	تصویر ۲. کمان‌دار در حال نشانه‌گیری (عکاس: امین هوتی، ۱۴۰۰)
	انسان برهنه؛ در حال حرکت، دارای جنسیت مذکر	تصویر ۳. انسان برهنه تنها (عکاس: امین هوتی، ۱۴۰۰)
	سوارکار در حال حرکت؛ از نحوه نشستن سوار چنین برداشت می‌شود که اسب با سرعت معمولی در حال حرکت است.	تصویر ۴. اسب با سرعت ملایم (عکاس: امین هوتی، ۱۴۰۰)
	اسب با سرعت بالا؛ پاهای جلویی اسب و نحوه قرار گرفتن دست‌های سوار بر سرعت بالای اسب دلالت دارد و صحنه اسب‌سواری را به نمایش گذاشته است.	تصویر ۵. اسب‌سواری سریع (عکاس: امین هوتی، ۱۴۰۰)
	اسب ایستاده؛ از نحوه قرار گرفتن پاهای اسب حالت ایستاده استنتاج می‌شود.	تصویر ۶. سوارکار بر روی اسب بدون حرکت (عکاس: امین هوتی، ۱۴۰۰)
	مسابقه اسب‌سواری؛ در این صحنه سواران در حال مسابقه هستند.	تصویر ۷. صحنه مسابقه اسب‌سواری (عکاس: امین هوتی، ۱۴۰۰)

مسکوتان حیوانی، انسانی و هندسی هستند که با سبک‌های انتزاعی ساده و گاهی اوقات واقع‌گرایانه خلق شده‌اند. بیشتر نقوش به صورت حرفه‌ای طراحی شده‌اند و در مواردی نقوش ساده هم به چشم می‌خورد که چون خالقان این نقوش «هنرمندان حرفه‌ای نبوده‌اند، مفسران بیگانه نمی‌توانند آنها را به سادگی درک و تفسیر کنند» (Bednarik, 2016: 7). با پیشرفت تکنولوژی همچنان تعیین تاریخ دقیق برای سنگ‌نگاره‌ها کاری سخت است (Williams, 2011: 23). اما به احتمال بیشتر این نگاره‌ها به عصر پارینه سنگی باز می‌گردند. حذف سنگ‌ها در حین پاک و مسطح کردن زمین؛ در مجاورت مواد شیمیایی بودن؛ ایجاد خراش و یادگاری یا شکستن و سرقت سنگ‌های حاوی نگاره‌های تاریخی، آتش روشن کردن و هجوم حیوانات و گیاهان می‌تواند به‌طور مستقیم به سنگ‌نگاره‌ها آسیب بزند (Benjamin et al, 2022: 3 & 4). گاهی انرژی‌های درونی و تغییرات دما باعث شکافتن سنگ در طول زمان می‌شوند و برای نمایش نقوش هنر صخره‌ای مشکل ایجاد می‌کند (Benjamin and elt, 2022: 4). که این موضوع برخی از نقوش سنگ‌نگاره‌های مسکوتان را نیز غیر قابل رویت کرده است.

◀ نقوش انسانی

در سنگ‌نگاره‌های مسکوتان همانطور که جدول ۱ نشان می‌دهد، نقوش انسانی در قالب؛ انسان برهنه، انسان سوارکار، انسان کمان‌دار و شکارچی کنده‌کاری شده‌اند. در نقوش انسانی پی بردن به جنسیت آنها کاری دشوار است و گاهی با توجه به پوشش و نحوه قرار گرفتن آنها می‌توان پی برد چه جنسیتی دارند، انسان در زمره مرکز دنیای نمادها است (گربران و شوالیه، ۱۳۷۹: ۲۶۱). یکی از نقوش مرتبط با انسان در سنگ‌نگاره‌های مسکوتان به صورت برهنه کنده‌کاری شده است، از ظاهر نقش جنسیت مذکر برداشت می‌شود و برهنگی در مردان نماد حقیقت، بی‌گناهی، توبه و فقر است (هال، ۱۳۸۷: ۲۳۱). یونگ عقیده دارد که سوارکار نشانه نومی و ترسی عذاب آور در برابر نیرهایی که وجدان انسان تعادل خود را در برابر آنها از دست می‌دهد، است (گربران و شوالیه، ۱۳۷۹: ۱۶۸). سوار در باور بلوچ‌ها نشان پیروزی و قدرت را داشته است، و گاهی به آن مفهومی معنوی داده شده است به عنوان مثال، در داستان معراج حضرت رسول (ص)، که جبرئیل او را سوار بر اسبی به عرش می‌برد نماد شوکت و پیروزی است. وقتی نمادها با ادراکات فعال و زنده مرتبطند، تعبیر آنها از مفاهیم گوناگون دور نیست (گربران و شوالیه، ۱۳۷۹: ۱۶۶).

◀ نقوش حیوانی

را نمی‌داند» (جهان‌دیده، ۱۳۹۷: ۴۷). همچنین قربانی دادن یکی از باورها در رابطه با بز کوهی است و در بیشتر مذاهب باستانی و کنونی آن را مایهٔ ازدیاد برکت و جلب توجه و رضایت خدایان می‌دانستند. در ایران باستان نیز برای پیروزی ستارهٔ تیشتر^۸ بر اهریمن خشکسالی و جاری شدن آب در چشمه‌ها باید قربانی می‌داده‌اند (صفایی، ۱۳۹۳: ۱۴).

سگ: بر روی یکی از صخره‌های در کنار حیوانات اهلی چون بز کوهی، الاغ و خرگوش نگارهٔ سگ هم دیده می‌شود (تصویر ۹) که به مرور زمان کم‌رنگ شده است. نماد سگ در سنگ‌نگاره‌های مسکوتان در کنار حیواناتی که نام برده شد به نگرهبانی و مراقبت از سایر گله نزدیک است.

حال در رابطه با نمادشناسی این حیوان آورده است: «از صاحبان میترا است و نماد وفاداری، مراقبت و حس بویایی است» (هال، ۱۳۸۷: ۵۳). در بلوچی به سگ گُچَک^۹ گفته می‌شود و نماد عجله‌کردن در کاری، عدم وابستگی به دیگران از نظر مخارج زندگی و فردی که مدام در نزاع بوده است (جهان‌دیده، ۱۳۹۷: ۵۵).

گاو: در یکی از سنگ‌نگاره‌های مسکوتان تصویر دو گاو شاخ‌دار که کوهان برآمده‌ای دارند (جدول ۲) و روبه‌روی هم به این صورت که یکی از گاوها در پایین و دیگری در بالای سنگ کنده‌کاری شده است و بین این دو نگاره هیچ نقش و حیوان دیگری کار نشده است دیده می‌شود (تصویرهای ۱۰ و ۱۱) «یکی از قدیمی‌ترین نمادهای اساطیری جهان، گاو است و همچنین در فرهنگ‌های بی‌شماری می‌توان آن را در سیر تحولی تاریخی دخیل دانست که در دوره‌های تاریخی، از فرهنگی به فرهنگ دیگر منتقل شده و از موجودات سود بخش به حساب می‌آمد» (آقابیک پور و همکاران، ۱۳۹۹: ۴). در میان چهارپایان گاو در ایران باستان از همه مفیدتر بوده است؛ در بسیاری از ادیان باستانی نماد باروری و حیات بوده است (گراوند و رضالو، ۱۳۹۷: ۱۵۳). در اوستا آمده است: «ستایش گاو پاک سرآغازی است بر ستایش آب» (گربران و شوالیه، ۱۳۸۵: ۶۹۱). گاو نر، نماد قدرت و نیروی تولید مثل است. آن را مرتبط با آسمان و خورشید خدایان دانسته‌اند و از منابع نهایی باروری شناخته شده است (هال، ۱۳۸۷: ۸۶) و هنرمندان برای نمایش گذاشتن فراوانی، برکت و حاصلخیزی از نقش گاو استفاده می‌کردند

با توجه به دام‌پرور و کوچ‌رو و بودن بلوچ‌ها و شرکت آنها در جنگ‌ها، حیوانات وحشی و اهلی در زندگی این قوم نقش عمده‌ای داشته‌اند. از حیوانات اهلی خروس، مرغ، گربه، سگ، گوسفند، گاو میش، گاو، شتر، الاغ و اسب و از حیوانات وحشی شغال، کفتار، گرگ، روباه، پلنگ و شیر نقش برجسته‌تری در زندگی آنها داشته‌اند (محمودزهی، ۱۳۹۱: ۱۵۹). مانند سایر سنگ‌نگاره‌های ایران در این منطقه هم بالاترین آمار نگاره‌ها را نقوش حیوانی به خود اختصاص داده است و حیواناتی چون اسب، بز کوهی، الاغ، گاو، سگ و خرگوش باتوجه به شرایط زیست‌محیطی منطقه در سنگ‌نگاره‌های مسکوتان دیده می‌شوند. در این باره گفته شده که: «انسان‌های هنرمند نخستین در زندگی روزمرهٔ معیشتی خود به‌طور معمول به نقاشی جانورانی که با آنها سروکار داشته‌اند مشغول می‌شدند» (بختیاری شهری، ۱۳۸۸: ۲۷).

بز و بز کوهی: بز کوهی حیوان ملی ایران شناخته شده و در بیشتر سنگ‌نگاره‌های ایران دیده می‌شود. همانطور که «تصویر ۸» نشان می‌دهد، بر روی یکی از صخره‌های مسکوتان دو عدد بز کوهی کار شده است که یکی از آنها در حالت متحرک و دیگری در حالت ایستاده نزدیک به هم کنده‌کاری شده‌اند. «هنرمندان نگارگر برای تصویرنگاری این حیوان با تکنیک پتروگلیف و به شیوهٔ ابتدایی، نمادین و انتزاعی از خطوط ساده، رها و آزاد استفاده کرده‌اند» (نجفی، ۱۳۹۹: ۱۰۵). بز روزگاری با خدای حاصلخیزی، یکسان به شمار می‌آمد و به عنوان تجسم باروری انسان‌ها و گله‌های گاو پرستش می‌شد و در حالت کلی، نماد نیروی جنسی نر بود (هال، ۱۳۸۷: ۳۵).

این حیوان در نزد هر قوم باستانی، سمبل یکی از عوامل طبیعی سودبخش مانند خورشید، فرشته باران و رب النوع روییدن‌ها بوده است (نامدار، بشکوفه، ۱۳۹۳: ۴۴۹). در بلوچستان بز کوهی به نام صید و شکار معروف است و در باور مردمان بومی بلوچ نمادی از برکت، زندگی، آبادی، شیردهی و روزی‌آور بودن است (مصاحبه محمدنعم پسکوهی، ۷ اردیبهشت ۱۴۰۰). در ضرب‌المثل‌های بلوچی این حیوان دارای چندین نماد است: «نشانهٔ کسی است که خود را با دست خویشتن، به مهلکه می‌اندازد و قدر داشته‌های ارزشمند خود

تصویر ۹. نگارهٔ سگ در سنگ‌نگارهٔ مسکوتان (عکاس: امین هوتی، ۱۴۰۰).

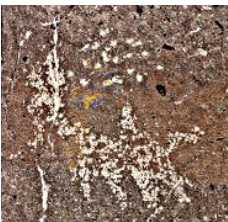
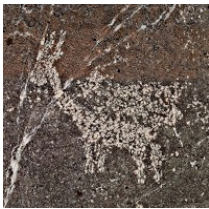
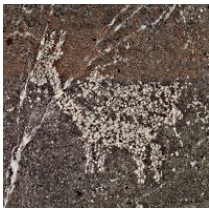
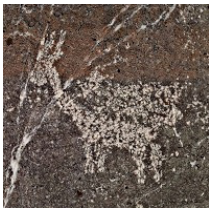

تصویر ۸. بز کوهی در سنگ‌نگاره‌های مسکوتان (عکاس: امین هوتی، ۱۴۰۰).

ارتباط داشته باشد (محمودزهی، ۱۳۹۱: ۱۶۵). این حیوان در بلوچی نماد نجابت و تعلیم‌پذیری است (جهان‌دیده، ۱۳۹۷: ۴۲). الاغ: قدیم، از الاغ جهت بارکشی و سوارشدن استفاده می‌کردند، در سنگ‌نگاره‌های مسکوتان با توجه به نگاره‌های «جدول‌های ۳ و ۴»، این حیوان در سه حالت؛ ایستاده به همراه بز کوهی (تصویر ۱۴)، متحرک در کنار خرگوش (نگاره شماره ۳ در جدول ۴) و در نقش مرکب به همراه سواری که دارای هیكلی ظریف است (تصویر ۱۳)، کنده‌کاری شده است. «این حیوان به دلیل اینکه باربر فقیران بوده نماد فقر، تنبلی، فرمان‌برداری، شکیبایی و فروتنی بود (هال، ۱۳۸۷: ۴۴). این حیوان در بلوچی نماد حماقت، نانجیبی، بی‌ادبی و افرادی است که دوراندیش نیستند (جهان‌دیده، ۱۳۹۷: ۴۶).

خرگوش: در یکی از قاب سنگ‌های مسکوتان نقش خرگوشی که با سرعت در حال حرکت است دیده می‌شود (تصویر ۱۵). خرگوش مانند روباه دارای عمری دراز است و بنا به قولی، هزار

جدول ۳. تحلیل نقش الاغ در سنگ‌نگاره‌های مسکوتان (نگارندگان).

تصویر سنگ‌نگاره‌ها	شرح تصویر	بازسازی سنگ‌نگاره
	سوارکار با الاغ: در بلوچستان از این حیوان هم برای بارکشی و هم جهت حمل صاحبش استفاده می‌شود، در این نگاره سوارکار دارای جثه‌ای کوچکی چون کودک بوده والاغ گویا نقش مرکب کودک را دارد	
	تصویر ۱۳. الاغ در حال حرکت (عکاس: امین هوتی، ۱۴۰۰).	
	در این نگاره الاغ در کنار بز بدون تحرک ایستاده است.	
	تصویر ۱۴. نقش الاغ و بز ایستاده (عکاس: امین هوتی، ۱۴۰۰).	

(جانبازی، ۱۳۹۴: ۵۴). در زبان بلوچی به گاو گوک^۸ و به گاو نر بالغ وحشی کاریگر^۹ می‌گویند و در باور مردمان بلوچ دارای چند نماد است: «نماد پرخوری، اسراف، زشتی ظاهر، برکت، صورتی عصبانی، کم‌مهری و زور است» (جهان‌دیده، ۱۳۹۷: ۶۵).

اسب: در سنگ‌نگاره‌های مسکوتان نقش اسب نسبت به سایر نقوش بیشتر استفاده شده است، اسب را می‌توان در حالت دویدن (تصویر ۱۲)، ایستاده، حرکت به همراه سوار و تنها دید. «سنت نمایش مردان اسب سواری یکی از سنن قدیمی بوده و حتی تا زمان‌ها اخیر نیز ادامه داشته است و نقوش آن را می‌توان در سنگ قبرهای اواخر قرن نوزدهم در هنر عشایری و بیستون نیز مشاهده کرد» (صادقی و دیگران، ۱۳۹۴: ۴۳).

اسب دارای مقام شامخی در اسطوره‌ها و مراسم دینی بسیاری از تمدن‌ها بوده و نماد خورشید، سرعت، قدرت و شجاعت بوده است (هال، ۱۳۸۷: ۲۴)، در زندگی و فرهنگ بلوچ نیز یکی از مهم‌ترین حیوانات بوده است و برای احترام به آن، از ذکر مستقیم نامش خودداری کرده و به آن به صورت غیر مستقیم، بور^{۱۰} می‌گفتند، برای بور بهترین صفت بارگین^{۱۱} بوده که شاید با واژه باره به معنی اسب که واژه‌ای ایرانی و اصیل است

جدول ۲. تحلیل نقش گاو در سنگ‌نگاره‌های مسکوتان (نگارندگان).

تصویر سنگ‌نگاره‌ها	توضیحات	بازسازی سنگ‌نگاره
	گاو شاخ‌دار شاخ و کوه‌های برآمده گاو‌های سنگ‌نگاره مسکوتان به احتمال بالا بر وحشی بودن نژادشان دلالت داشته باشد.	
	تصویر ۱۰. نقش گاو (عکاس: امین هوتی، ۱۴۰۰).	
	تصویر ۱۱. نقش گاو شاخ‌دار (عکاس: امین هوتی، ۱۴۰۰).	
	در جهت قرینه گاو بالایی	

دایره: دایره ما بین دو چلیپا در یکی از قاب سنگ‌های مسکوتان کنده‌کاری شده است، اما با گذشت زمان و تغییراتی که در سنگ ایجاد شده اینک نقش چرخ باشد یا دایره‌ای ساده، دقیق مشخص نیست (تصویر ۱۷). دایره نمادی برای آسمان‌ها، کیهان و خدای متعال است، چون آغاز و پایانی ندارد، بر ابدیت دلالت دارد (هال، ۱۳۸۷: ۹). همچنین علامت وحدانیت اصیل و حرکات دورانی است (گربران و شوالیه، ۱۳۷۹: ۱۶۸).

تحلیل یافته‌ها

یافته‌ها نشان می‌دهد که بین ۳۹ نقشی که در سنگ‌نگاره‌های مسکوتان قابل رویت بودند، سوارکار نقش اصلی را داشته و بالاترین درصد فراوانی را به خود اختصاص داده است، و همانطور که نمودار ۱ نشان می‌دهد، نقوش حیوانی بزرگ و اسب در رتبه دوم قرار گرفته‌اند.

قاب سنگی که در «جدول ۴» تحلیل شده است مجموعه‌ای از نقوش حیوانی و انسانی را در خود جای داده است. به نظر می‌رسد که این سنگ‌نگاره‌ها در دوره‌های مختلفی از تاریخ نقش زده شده‌اند، برخی از نگاره‌ها از تناسب هنری برخوردار هستند و توسط هنرمندان حرفه‌ای کنده‌کاری شده‌اند اما برخی از تخته سنگ‌ها حاوی نگاره‌هایی ساده‌تر است که به احتمال بالا توسط چوپانان، شکارچیان و افرادی که تبحر چندانی در این هنر نداشته کار شده‌اند.

سال عمر می‌کند و نماد طول عمر بوده و همچنین نماد باروری هم است (هال، ۱۳۸۷: ۴۶). در بلوچی به خرگوش هرگوشوک یا کرگوشوک^۲ گفته می‌شود و نماد ضعف و ناتوانی، نداشتن اعتماد به نفس و خواب زیاد است (جهان‌دیده، ۱۳۹۷: ۵۱).

نقوش تجریدی

گاهی هنرمند از نقوش انتزاعی و هندسی جهت ساده‌سازی و انتزاع استفاده می‌کند که این موضوع در برخی موارد احتمال تفسیر صحیح و برقراری ارتباط موفقیت‌آمیز را بسیار ضعیف‌تر می‌کند (Inès et al, 2014: 10). در سنگ‌نگاره‌های مسکوتان علاوه بر نقوش حیوانی و انسانی، نقوش هندسی و ابزارآلات نیز رویت شدند، نقوشی که در این رابطه محرز بودند عبارت‌اند از: نقش چلیپا، دایره، فنجان نماها، تیر و کمان.

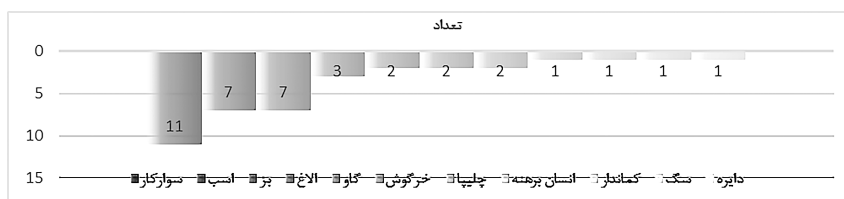
چلیپا: بر روی یکی از سنگ‌نگاره‌های مسکوتان در کنار نقش دایره و انسان برهنه نقش چلیپا (تصویر ۱۶) کار شده است. گردونه خورشید، گردونه مهر یا خورشید آریایی نام‌های دیگر این نقش هستند و از قدیمی‌ترین نقش‌مایه‌های باستانی بوده و در هر منطقه و تمدنی مفهومی خاص داشته است. این علامت به فروهر و شاهین هم بسیار نزدیک است (آموزگار، ۱۳۸۰: ۱۹). چلیپا نشانه نیروی زندگی‌بخش، خوشبختی و آشتی (صادقی و همکاران، ۱۳۹۴: ۴۸) و همچنین نماد آرزوی زندگی پس از مرگ است (هال، ۱۳۸۷: ۱۲).

تصویر ۱۶. نقش چلیپا یا گردونه مهر در مسکوتان (عکاس: امین هوتی، ۱۴۰۰).

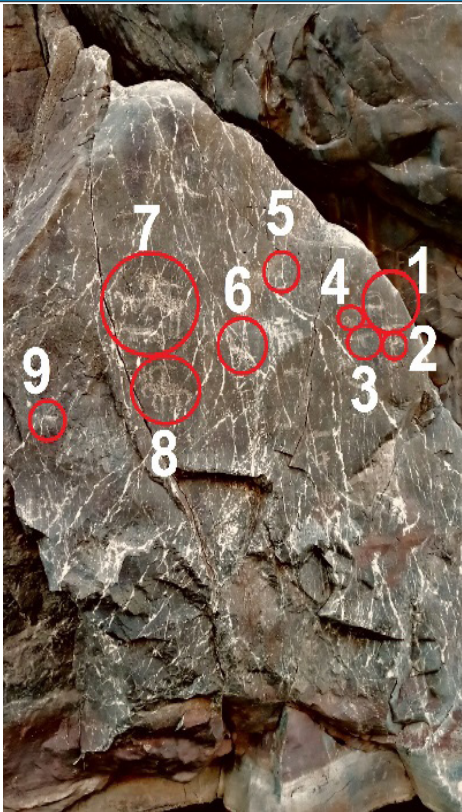

تصویر ۱۷. نقش دایره یا چرخ در هنر صخره‌ای مسکوتان (عکاس: امین هوتی، ۱۴۰۰).

نمودار ۱. فراوانی نقوش در سنگ‌نگاره‌های مسکوتان (تدوین: نگارندگان).

جدول ۴. تحلیل قاب سنگ مسکوتان مجموعه‌ای از نگاره‌های حیوانی و انسانی (نگارندگان).

نقش	نام حیوان	شماره	تصویر سنگ‌نگاره‌ها	شماره	نام حیوان	نقش
	اسب	۶		۱	بز کوهی	
	اسب سواری	۷		۲	خرگوش	
	سوارکار	۸		۳	الاغ	
	اسب	۹		۴	سگ	
				۵	اسب	

جدول ۵. تحلیل یافته‌ها (نگارندگان)

نمادشناسی	نوع نقش	شیوه اجرا	تناسبات	تنوع در شکل و اندازه	نقوش
برکت و آبادی	واقع‌گرایانه	کوبه‌ای و کنده‌کاری	دارد	✓	بز کوهی
سرعت، قدرت، شجاعت و نجابت	واقع‌گرایانه - انتزاعی		در برخی موارد ندارد	✓	اسب
فقر، تنبلی، نانجیبی و فروتنی	واقع‌گرایانه - انتزاعی		دارد	✓	الاغ
باروری، قدرت و پرخوری	واقع‌گرایانه		دارد	✓	گاو
وفاداری و نگهداری	واقع‌گرایانه		دارد	-	سگ
ضعف و ناتوانی، خواب زیاد و طول عمر	واقع‌گرایانه		ندارد	-	خرگوش
شجاعت	واقع‌گرایانه	کوبه‌ای	دارد	✓	کمان‌دار
پیروزی و قدرت	واقع‌گرایانه - انتزاعی		ندارد	✓	سوارکار
بی‌گناهی، توبه و فقر	انتزاعی		ندارد	-	انسان برهنه
خوشبختی، نیروی زندگی بخش	هندسی	کوبه‌ای و کنده‌کاری	دارد	✓	چلیپا
ابدیت، آسمان	هندسی		دارد	-	چرخ

قرار دارند. انسان کمان‌دار و برهنه نمایان‌گر صحنه‌هایی چون نبرد، شکار، مسابقات اسب‌سواری هستند. بر روی قاب‌سنگ‌های مسکوتان نقوش گاو، الاغ، سگ و خرگوش که از حیوانات بومی منطقه بوده دیده شدند. علاوه بر این نقوشی هندسی و تجریدی مانند دایره که نماد ابدیت بوده و چلیپا که نماد نیروی زندگی بخش و آرزو است نیز وجود دارند. در رابطه با اینکه این نقوش توسط چه افرادی ایجاد شده‌اند جواب قاطعی نمی‌توان یافت، برخی از نقوش ساده بوده و به نظر می‌رسد توسط چوپانان و شکارچی‌های غیرماهر در اوقات فراغت جهت سرگرمی کنده‌کاری شده‌اند ولی نگاره‌های برخی از صخره‌ها به صورت حرفه‌ای توسط هنرمندانی که به این هنر مسلط بوده کنده‌کاری شده‌اند. سنگ‌نگاره‌ها مجموعه‌ای از نقوش تکی و گروهی را به خود اختصاص داده‌اند و هرکدام در بردارنده اسراری از باورها، فرهنگ و جامعه آن دوره از مردم منطقه است، در عصر پارینه سنگی چون از طریق شکار گذران عمر می‌کرده‌اند، سنگ‌نگاره‌ها این را نشان می‌دهد که انسان با نقش نمودن صحنه‌های شکار، رام‌کردن حیوانات، صحنه‌های جنگ و درگیری قصد داشته است تا قدرت خود را به نمایش بگذارد.

نقوشی که در سنگ‌نگاره‌های مسکوتان کنده‌کاری شده‌اند بیشتر حیواناتی هستند که در کوه‌ها و روستاهای فنوج زیست داشته‌اند، نقوش هندسی هم به باورهای آیینی و اعتقادی مردمان منطقه و هنرمندانی که نقوش را خلق کرده‌اند برمی‌گردد. نقوشی که به صورت مجموعه‌ای کار شده‌اند به مسابقات سوارکاری، صحنه‌های شکار، اهلی‌کردن حیوانات و فرهنگ مردمان آن زمان اشاره دارند. جزئیات در جدول ۵ آمده است.

نتیجه‌گیری

مسکوتان یکی از دهستان‌های فنوج در جنوب استان سیستان و بلوچستان است و مجموعه‌ای از سنگ‌نگاره‌ها با نقوش انسانی، حیوانی و هندسی را در خود جای داده است، سنگ‌نگاره‌ها در مسیر رودخانه مسکوتان و کمین‌گاه شکار کوه‌های دهلان قرار دارند. درجه وضوح و تفاوت رنگ زمینه نگاره‌ها بر این دلالت می‌کند که هرکدام در مقطعی از تاریخ ایجاد شده‌اند. سنگ‌نگاره‌های این منطقه از نوع کنده‌کاری و کوبشی هستند. در بین نقوشی که بررسی شد سوارکار که نماد قدرت و پیروزی است دارای بالاترین آمار بوده و پس از آن نقوش حیوانی اسب و بز که نماد سرعت، و برکت هستند

پی‌نوشت‌ها

1. Meskotan Fanuj
2. Photoshop
3. Gazu
4. Paleolithic
5. Dohollan: وقتی بر این کوه‌ها کوبیده شود صدای طبل و دهل می‌دهند.
6. TishtrOya
7. Kochak
8. Gok
9. Karigar
10. Boor
11. Baragen
12. Hargoshkok, Kargoshkok

فهرست منابع

- آقابگی پور، پیمان؛ کاظمی، داریوش؛ شایگان، مریم (۱۳۹۹)، بررسی نماد گاو یکتا آفریده و ماهیت سیایش در شاهنامه و انعکاس آن در سنگ برجسته‌های تخت جمشید، *مطالعات هنر/اسلامی*، سال شانزدهم، شماره ۳۷، ۱-۲۰.
- آموزگار، ژاله (۱۳۸۰)، *تاریخ/اساطیری ایران*، تهران: انتشارات سمت.
- بختیاری شهری، محمود (۱۳۸۸)، بررسی و مطالعه سنگ‌نگاره‌های نوپافته دشت توس، *مطالعات باستان‌شناسی (دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران)*، دوره اول، شماره ۱، ۲۱-۴۴.
- بزی، کلثوم؛ حاتم، غلامعلی (۱۳۹۲)، اسطوره کاوی نقوش سنگ‌نگاره‌های ناهوک سراوان و بررسی حضور آن در زندگی انسان امروز منطقه، *نشریه نقش‌مایه*، دوره هفتم، شماره ۷، ۷-۱۵.
- پسکوهی، محمدنعم (۱۴۰۰)، *۷ اردیبهشت*، سنگ‌نگاره‌های بلوچستان، مصاحبه تلفنی.
- جانبازی، فاطمه (۱۳۹۴)، بررسی نقوش حیوانی در آثار تمدن جیرفت، *جلوه هنر*، سال دهم، شماره ۱۳، ۴۹-۶۲.
- جهانپور، عبدالغفور (۱۳۹۷)، نمادپردازی حیوانات در اصطلاحات و مثل‌های بلوچی، *فصلنامه ادبیات و زبان‌های محلی ایران زمین*، دوره چهارم، شماره ۴، ۴۱-۷۴.
- حسین‌آبادی، زهرا؛ صفورا، ژیل (۱۳۹۹)، مطالعه تاریخی سنگ‌نگاره‌های دره نگاران ناهوک سراوان، *پژوهشنامه تمدن ایران*، دوره ۲۵، شماره ۲، ۶۵-۷۴.
- حیدری، احمد (۱۴۰۱)، پژوهشی در سنگ‌نگاره‌های نهبدان؛ نمونه موردی سنگ‌نگاره نخلستان، *هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی*، دوره ۲۶، شماره ۲، ۴۹-۵۹.
- دهمرد پهلوان، مهدی؛ باصفا، حسن؛ مقدم، بهاره؛ کریمی کیا، علی (۱۴۰۱)، بررسی و تحلیل نقوش سنگ‌نگاره‌های مجموعه باستانی کال سیر، سیر خردو و مهدوا؛ در شهرستان طرقبه شاندیز شمال شرق ایران، *مطالعات فرهنگی/اجتماعی خراسان*، دوره ۱۶، شماره ۴، ۷۸-۱۰۴.
- صادقی، سارا؛ قربانی، حمیدرضا؛ هاشمی زرج آباد، حسن (۱۳۹۴)، بررسی نقش‌مایه‌های سنگ‌نگاره خزان بیرجند در استان خراسان جنوبی، *دانش مرمت و میراث فرهنگی*، دوره جدید، سال سوم، شماره ۵، ۳۳-۵۴.
- صفایی، موذر (۱۳۹۳)، سنگ‌نگاره‌های زبان گویای نانوخته‌ها، *فصلنامه حفاظت شکار و طبیعت*، سال دهم، شماره ۳۶، ۱۳-۱۴.
- علوی ناهوکی، نصرت خاتون؛ هاشمی‌نیا، محمدمسیح؛ میرکاظمی، حلیمه (۱۳۹۹)، مطالعه تاریخی سنگ‌نگاره‌های دره نگاران ناهوک سراوان، *پژوهشنامه تمدن ایران*، سال دوم، شماره ۴، ۳۶-۵۴.
- کامبخش فرد، سیف الله (۱۳۸۰)، *آثار تاریخی ایران*، تهران: مؤسسه انتشارات تعاون سازمان میراث فرهنگی کشور.
- کریمی، لیلی (۱۳۹۴)، بررسی نمادها و نقوش سنگ‌نگاره‌های تیمره، *همایش ملی باستان‌شناسی ایران*، دوره اول.

کیانی، اکبر؛ رئیس، احمد (۱۳۹۴)، بررسی توسعه فیزیکی. کالبدی شهر فنوج بر اساس راهبرد رشد هوشمند، *جغرافیا و برنامه‌ریزی*، سال ۲۱، شماره ۵۹، ۲۶۳-۲۸۰.

گراوند، افراسیاب؛ رضالو، رضا (۱۳۹۷)، تفسیر شمالی نگارانه نقوش جانوری در قره کلیسا - چالدران، *مطالعات باستان‌شناسی پارسه*، دوره دوم، شماره ۶، ۱۴۳-۱۵۹.

گربان، آلن؛ شوالیه، ژان ژاک (۱۳۸۵)، *فرهنگ نمادها: اساطیر، رویاها، رسوم، ایماء و اشاره، اشکال و قوالب، چهره‌ها، رنگها، اعداد*، ترجمه سودابه فضایی، تهران: انتشارات جیحون، جلد ۲ و ۳ و ۴ و ۵.

محمودزهی، موسی (۱۳۹۱)، *دانشنامه فرهنگ تمدن سیستان و بلوچستان (۲) آیین‌ها، باورها و فرهنگ مردم بلوچستان*، تهران: انتشارات آبنوس.

مزاری، مقدم، حسین؛ رضایی، محمد حسین (۱۳۹۴)، معرفی سنگ‌نگاره‌های روستای شلگرد شهرستان مشهد، *دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران*.

ملازهی، علی‌اصغر (۸ فروردین ۱۴۰۰)، سنگ‌نگاره‌های بلوچستان، مصاحبه آنلاین.

نامدار، زهره؛ بشکوفه، زینب (۱۳۹۳)، بررسی سنگ‌نگاره‌های پیش از تاریخ استان هرمزگان، *همایش ملی خلیج فارس*، دوره دهم.

نجفی، فرزانه (۱۳۹۹)، مطالعه تحلیلی و تطبیقی نقوش بز در سنگ‌نگاره‌های منطقه «شترسنگ» خراسان رضوی با نقوش مشابه در فلات ایران، *فصلنامه علمی پژوهشی نگره*، دوره پانزدهم، شماره ۵۶، ۸۹-۱۰۷.

هاشمی زرج آباد، حسن (۱۳۹۲)، معرفی و تحلیل نقوش سنگ‌نگاره‌های نویافته بخش شوسف نهبندان، *مطالعات فرهنگی اجتماعی خراسان*، دوره ۸، شماره ۲، ۱۶۱-۱۹۴.

هال، جیمز (۱۳۸۷)، *فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر شرق و غرب*، ترجمه رقیه بهزادی، تهران: فرهنگ معاصر.

Hossein Moradi, H., Sarhaddi Dadian, H., Soltani, M., Shuhami Nik Abul Rahman, N.K., Chang, B., (2013), Study and Typological Comparison of Petroglyphs in the Marzbanik Valley, Baluchestan, Iran, *Time and Mind: The Journal of Archaeology, Consciousness and Culture* Volume 6, Issue 3, pp: 331-350.

Benjamin W. Smith, John L. Black, Stéphane Hoerlé, Marie A. Ferland, Simon M. Diffey, Jolam T. Neumann, Thorsten Geisle, (2022), The Impact of Industrial Pollution on the Rock Art of Murujuga, Western Australia, *Rock Art Research*, vol. 39, Issue. 1, pp: 3-14.

Benjamin W. Smith, John L. Black, Kenneth J. Mulvaney & Stéphane Hoerlé, (2022), Monitoring Rock Art Decay: Archival Image Analysis of Petroglyphs on Murujuga, Western Australia, *Conservation and management of archaeological sites*, <https://doi.org/10.1080/13505033.2022.2131077>

Inès, D., Sally, M., Claire, S., (2014), Communicating through rock art: an ethnoarchaeological perspective, 139e Congrès national des Sociétés historiques et scientifiques, France.

Bednarik, R.B., (2016), *Myths about Rock Art*, Archaeopress Publishing Limited, Oxford, UK.

Williams, D.L., (2011), *San Rock Art*, Ohio University Press, Ohio, United States.

Vergara, F., Troncoso, A., (2015), Rock art, technique and technology: An exploratory study of hunter-gatherer and agrarian communities in pre-hispanic Chile (500 to 1450 CE), *Rock Art Research*, Vol. 32, N. 1, pp: 31-45.

COPYRIGHTS

© 2022 by the authors. Published by Soore University. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

